

Sveprisutna odsutnost nestalih u genocidu: ratne udovice i obitelji bez očeva u bosanskohercegovačkoj dijaspori

DOI: <https://doi.org/10.11567/met.35.3.2>
UDK: 314.15.045-058.835-055.2(=163.4)
355.01-058.65(497.6)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24.11.2019.
Prihvaćeno: 09.03.2020.

Hariz Halilovich

RMIT University, Melbourne, Australija
hariz.halilovich@rmit.edu.au

SAŽETAK

Ovaj rad rezultat je antropološke studije o utjecaju prisilnog raseljavanja, genocida i nestalih osoba na društvene identitete preživjelih žena, njihovih obitelji i lokalnih zajednica. U prvom dijelu rada iznesene su statističke i historiografske činjenice vezane uz nedavna ratna stradanja u Bosni i Hercegovini (BiH) te se upozorava na nedostatek kvantitativnoga istraživačkog pristupa u donošenju zaključaka o biti, karakteru i posljedicama ratnih događanja na različite demografske i rodne grupacije u BiH. U drugom dijelu – kroz etnografski opis života jedne od ratnih udovica i majke koja je izgubila dva sina, a koja danas živi u dijaspori – autor opisuje teškoće koje prate ratne udovice, kako na psihološkoj tako i na sociokulturnoj razini, kao i razloge zbog kojih su se mnoge od njih odlučile na migraciju u treće zemlje. Rad potom opisuje kako je medicinska i forenzička DNK-biotehnologija pomogla u rehumaniziranju nestalih i ubijenih, dok je poslijeratna birokracija u BiH, dobrim dijelom, imala drugačiji, dehumanizirajući učinak na ratne udovice i preživjele, što je nerijetko bio jedan od razloga njihove emigracije. U zaključku se autor zalaže za aktivistički pristup društveno-humanističkih istraživanja vezanih uz problematiku koja prati ratne udovice, a s ciljem zaštite i promicanja njihovih ljudskih prava i dostojanstva.

KLJUČNE RIJEČI: ratne udovice, genocid, rod, nestali, migracije, Bosna i Hercegovina

UVOD

Migranti podrijetlom iz Bosne i Hercegovine danas predstavljaju jednu od najnovijih, ali i najrasprostranjenijih iseljeničkih zajednica s područja Balkana. Tako postoje već brojne oformljene zajednice Bosanaca i Hercegovaca u Australiji, Europi i diljem Sjeverne Amerike. Većina useljenika koji su emigrirali na ta tri kontinenta tamo je završila zbog rata od 1992. do 1995., tijekom kojega je oko 2,2 milijuna ljudi – ili polovina ukupnoga stanovništva – bilo prisiljeno napustiti svoje domove i mjesta življenja, a od kojih je

oko 1,6 milijuna utočište potražilo izvan zemlje (Halilovich i sur., 2018). U tom stihijskom procesu spašavanja golih života i traženja sigurnoga krova nad glavom stotine tisuća ljudi koji nikada nisu pomišljali ni na selidbu u obližnje veće gradove postale su globalni nomadi, izbjeglice i emigranti na destinacijama diljem svijeta. Mnogi stanovnici bosanskih sela, zaselaka i gradića, zbrisanih s lica zemlje tijekom genocida i etničkog čišćenja, tako su nepanski postali stanovnici metropola poput Melbournea, Beča, Stockholma i St. Louisa. Nimalo manje dramatične promjene uključile su gubitak statusa, identiteta i tradicionalnih uloga u izbjegličkim i migrantskim obiteljima.

Antropologinja Nadje Al-Ali (2002) svojevremeno je opisala kako su se žene iz BiH, u većini slučajeva, bolje nosile s migrantskom stvarnošću i brže se adaptirale novonastalim situacijama nego muškarci. Slično njoj, Barbara Franz (2005) zaključuje kako nove uloge bosanskih žena u migrantskom kontekstu često uključuju repliciranje starih uloga – kao supruga, majki i domaćica – uz preuzimanje novih uloga kao zaposlenica, a nerijetko i kao jedini izvor prihoda u obitelji. Cilj studije na kojoj je temeljen ovaj članak jest sagledati okolnosti vezane uz obitelji u kojima su žene postale glava obitelji uslijed gubitka muževa i drugih muških članova obitelji.

Centar za dokumentaciju i istraživanje (RDC, 2011) dokumentirao je oko 100.000 ubijenih u ratu u BiH. Po etničkoj pripadnosti, najveći broj, tj. 65,88%, ubijenih bili su Bošnjaci; slijede Srbi s 25,62%, Hrvati s 8,01% i ostali s 0,49%. Prema statistici ovog izvora, samo 10% – odnosno 10.000 žrtava – čine žene. Po etničkoj pripadnosti, 75,5% ubijenih bile su Bošnjakinje, 16% Srпкиnje, 8% Hrvatice i 1% pripadnice ostalih. Bitno je međutim naglasiti da je 96% žena ubijeno kao civili.

ROD I BROJ – ILI ŠTO STATISTIKA NE POKAZUJE?

Istraživačima koji su se bavili istraživanjem utjecaja rata na žene jasno je kako statistički podatak od 10% žrtava jednostavno ne pokazuje težinu, kompleksnost i dugoročnost patnji žena izazvanih ratom, a s kojima se mnoge žene u BiH i u dijaspori svakodnevno suočavaju. Također je trend, kao što Catherine Nolin (2006: 32) inzistira, da su donedavno žene bile statistički nevidljive u migracijskim istraživanjima te ignorirane u imigracijskim uredbama, istraživanju i akciji, kao da ih migracije manje pogađaju nego muškarce.

Stvarnost s kojom se susrećem u okviru svojeg istraživanja pruža sasvim drugu sliku: žene jesu višestruko pogođene i prisilnom migracijom i izravnim i neizravnim nasiljem protiv njih i njihovih obitelji; njihova patnja

izgleda veća od bilo kojeg broja ili statističkoga grafikona. Temeljeno na kvantitativnim podacima i surovij statistici – izraženoj brojevima, tablicama, grafikonima, kategorijama i izvještajima – rat u BiH, od 1992. do 1995., skoro da izgleda kao konvencionalni oružani sukob, u kojem su većinom muškarci bili žrtve, dok se žene mogu smatrati kolateralnom štetom. Moje i slična kvalitativna, društveno-humanistička istraživanja pak potvrđuju kako je pun opseg patnje žena, za vrijeme i nakon rata, i dalje nedovoljno priznat te da su veliki dio ratnog i poratnog tereta iznijele i još nose upravo žene (Hunt, 2005; Wagner, 2008; Halilovich, 2011).

Kao što su presude Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu već potvrdile, žene u ratu u BiH nisu bile kolateralna šteta, nego vrlo često primarne žrtve nasilja naoružanih muškaraca (ICTY, 1996). Osim 10.000 ubijenih, također se procjenjuje da je između 20.000 i 50.000 žena i djevojčica planski silovano i zlostavljano (Allen, 1996; Stiglmayer, 1994; Hunt, 2005; Drakulić, 1999; Mertus, 2000). No čak i najstrašniji zločini protiv žena počinjeni u zloglasnim logorima u Zvorniku, Višegradu, Foči i Prijedoru – za koje je veći broj zločinaca osuđen u Haagu – ostaju »nevidljivima«, nedovoljno istraženima i nedokumentiranima, a rezultat toga jest nijemo »kolektivno poricanje« i potiskivanje u zaborav zločina protiv žena. Ti zločini stoga i nisu dio memorijalizacija i komemoracija kao neki drugi zločini počinjeni u ratu. U kolektivnom pamćenju viktimiziranih skupina postoji hijerarhija događaja i patnji koje se pamte i memorijaliziraju; očito, u toj hijerarhiji zločini protiv žena nemaju istaknuto mjesto. Kao što Xavier Bougarel (2007: 171) ističe, »imidž heroja muškarca koji brani svoj narod i svoju obitelj često je nadopunjen slikom pasivne i nemoćne ženske žrtve«.

Kolektivni i intergeneracijski aspekti srama i šutnje, vezani uz patnje žena tijekom rata – kao i njihove teškoće s preživljavanjem u poraću – središnje su teme nagrađivanih filmova redateljice Jasmile Žbanić *Grbavica* (2006) i *Za one koji ne mogu da govore* (2013). Ti su filmovi možda najozbiljnije načeli ovu zapostavljenu temu, razbili javnu šutnju i upozorili na kontinuirane teškoće »nevidljivih« žrtava rata – žena. Kada je posrijedi reprezentacija patnji žena u ratu i poraću, umjetnost u žanru dokumentarne fikcije redateljice Žbanić čini se puno učinkovitijom od bilo kojih ratnih statistika o ratu u BiH.

MJERENJE LJUDSKE PATNJE

Osnovni nedostatak tzv. objektivnog, znanstvenog pristupa, izraženog ratnim statistikama, jest što taj pristup ultimativno nastoji ljudsku patnju iz-

mjeriti i prikazati kvantitativnim rezultatima te se u tom procesu na koncu svodi na puko prebrojavanje mrtvih. No u traženju cijele istine, što god bio krajnji rezultat takva prebrojavanja i statističkog profiliranja, krajnji brojčani rezultat morao bi se pomnožiti višestruko kako bi se obuhvatili svi preživjeli čiji su životi nepovratno oštećeni gubitkom članova obitelji, prijatelja i lokalne zajednice.

Kao što su rezultati Međunarodne komisije za nestale osobe (ICMP) i drugih organizacija koje su se bavile dokumentiranjem, ekshumacijom i identifikacijom žrtava potvrdili, u ratu u BiH uglavnom su nestali, tj. pobijeni, muškarci; njihove egzekucije bile su sustavno planirane i provedene u Srebrenici, Prijedoru, Zvorniku, Višegradu i diljem zemlje, odnosno u području koje je nakon rata proglašeno Republikom Srpskom. Ubijanje muških članova, pripadnika specifične nacionalne i vjerske skupine, imalo je za cilj uništenje »u potpunosti ili djelomično« ne samo dijela toga naroda nego i vrlo konkretnih lokalnih zajednica, što je u mnogim slučajevima djelomično ili potpuno i postignuto (Halilovich, 2013). Iako su većina ubijenih u ovome genocidnom nasilju bili muškarci, ne treba smetnuti s uma kako su žene bile višestruko vezane za te muškarce: kao supruge, majke, kćeri, sestre, snahe, djevojke... Adam Jones (2006), kanadski istraživač genocida, naziva ovakva masovna ubijanja pripadnika jedne rodne skupine *gendercide*, što je oblik genocida. Kao što je Raphaël Lemkin (2002: 27) svojedobno definirao, »genocid predstavlja koordinirani plan različitih aktivnosti usmjerenih k narušavanju esencijalnih temelja života nacionalnih grupacija, a s ciljem njihova potpunog ili djelomičnog istrebljenja«. Kroz fizičku eliminaciju muškaraca, u kampanjama etničkoga čišćenja u BiH, upravo je esencijalni temelj zajednica – naime obitelj kao primarna jedinica komunalne strukture – bila najteže pogođena i u mnogim slučajevima potpuno uništena (Halilovich, 2013; ICTY, 1996).

OBEZGLAVLJENE OBITELJI, UNIŠTENE LOKALNE ZAJEDNICE

U prijeratnoj BiH uloge u okviru obitelji bile su, na različite načine i u mnogim varijacijama, definirane rodnim odnosima, s nuklearnom obitelji kao dominantnom formom domaćinstva, iako su u mnogim slučajevima tzv. proširene obitelji uključivale i roditelje supružnika, najčešće muževe roditelje. U nekim ruralnim područjima, osim nuklearne i proširene obitelji, još su postojali i ostaci zadruga, tradicionalnih obiteljskih oblika u regiji, koje su uključivale tri do četiri generacije jedne obitelji koje su živjele po principima jedne velike obitelji, nerijetko i pod istim kućnim krovom ili s kućama u istom dvorištu (Erllich, 1964).

Mnoge takve i slične ruralne zajednice u Bosni u ratu su izgubile većinu svojih muških članova te su kroz fizičku eksterminaciju i prisilno raseljavanje u potpunosti izbrisane kao mjesta življenja. U seriji planskih kampanja nasilja lokalne zajednice uništavane su prvenstveno kroz uništavanje obitelji (Halilović, 2017). Kako bi se postigao taj cilj, nije bilo potrebe za ubijanjem svih članova svake obitelji: glave obitelji i istaknuti muškarci u lokalnim zajednicama bili su primarne mete za likvidaciju, dok su žene bile predmetom »moralnog uništenja« kroz fizičko i psihičko nasilje, silovanja i poniženja. Lynda Boose (2002: 73) ističe kako »[silovanje] kao sustavno planirani srpski instrument zločina nije imao za cilj samo pospješiti iseljavanje svih ne-Srba nego i uništiti veze između roditelja i djece i odnose među supružnicima te mnoge žene u reproduktivnoj dobi učini 'kontaminiranim' i nepoželjnim za brak«. Posebno je u bosanskohercegovačkim ruralnim zajednicama koncept kolektivne časti, obraza i srama vezan uz čast žene odražavao situaciju u ostatku regije te se kao takav nije bitno mijenjao u posljednjih barem pola stoljeća. Tako na primjer Tone Bringa (1995: 85–118) piše »u BiH se muškarci smatraju hraniteljima obitelji i moralnim čuvarima svojih familija i zajednica, dok su žene utjelovljenje obiteljske moralnosti, odgovorne za unutarnji prostor i granice socijalne intime, tj. doma«. Taj je unutarnji prostor više nego simbolično narušen tijekom etničkoga čišćenja, a u mnogim je slučajevima i potpuno fizički uništen kroz rušenje i paljenje domova. Ultimativni cilj toga politički motiviranog nasilja upravo je bio uništenje obiteljskih i lokalnih identiteta. Kao što je Bringa (1995: 86) primijetila, »kada izgube svoje kuće, [Bosanci] izgube sve za što su radili u prošlosti i zašto bi živjeli u budućnosti«.

Cilj genocida i etničkog čišćenja bio je kreiranje »etnički čistih« teritorija – očišćenih od »drugih« – što je u monoetničkim selima često značilo »očišćenih« od svakog oblika ljudskog života (Suljagić, 2010; Bećirević, 2009). Tako je rat ostavio mnoga nekada gusto naseljena područja – posebno sela uz slivove rijeka Drine i Save – u cijelosti nenaseljenima (Halilovich, 2008, 2015). Dok su oni koji su ubijeni postali dio ratnih statistika – proglašeni mučenicima svojih etnonacionalnih grupa – preživjeli članovi pogođenih obitelji morali su se suočiti kako s izazovima osobnog preživljavanja tako i s rekonstrukcijom svojih fragmentiranih obitelji i zajednica. Mnoge takve fragmentirane obitelji danas čine ratne udovice, samohrane majke i djeca bez očeva. Mnoge obitelji ostale su bez svih svojih muškaraca. Tako je tipična obitelj iz prijeratne Srebrenice danas reducirana na ratnu udovicu s djecom rođenom prije ili tijekom rata, a nerijetko i majku bez sinova i drugih muških članova obitelji. Neka srebrenička djeca rođena su nakon

srpnja 1995. pa su tako već po rođenju postala siročad bez očeva. Uzimajući u obzir jaku patrijarhalnu tradiciju u najvećem dijelu BiH, kao i činjenicu da su najčešće muškarci bili hranitelji obitelji, mogu se pokušati sagledati ukupne socijalne, psihološke i ekonomske posljedice sustavnog ubijanja muškaraca. Te posljedice jasno pokazuju do koje je mjere genocid zapravo promišljeno proveden i kako je ubijanje samo muške populacije bilo učinkovito u razaranju lokalnih zajednica. Kao što su, pored ostalih, Lynda E. Boose (2002) i Selma Leydesdorff (2011) opisale u svojim radovima, genocid u Srebrenici i masovna ubojstva muškaraca u BiH bili su koliko unaprijed promišljen plan toliko i posljedica patrijarhalnog modela samih počinitelja tih zločina.

Gubitak rodbine, prisilna raseljenost, psihološka trauma, čekanje na vijest o »nestalima« i pokušaji rekonstruiranja fragmentiranih obitelji i zajednica dio su dugoročnih učinaka etničkog čišćenja na preživjele u BiH i u njezinoj dijaspori. Nerijetko su društvene veze ovih zajednica nepovratno uništene i reducirane na domaćinstva bez očeva i osobe bez obitelji. U mnogim su slučajevima te osobe koje su ostale bez kompletnih obitelji žene: majke bez djece i supruge bez muževa. U svome terenskom istraživanju neprestano se susrećem s odsutnošću očeva, muževa i sinova iz obitelji – u Srebrenici, Tuzli, Sarajevu, Beču, St. Louisu, Melbourneu... Njihova je odsutnost skoro redovito memorijalizirana u obliku fotografija postavljenih na zidove i police u dnevnim sobama: slike vjenčanja, školske slike, slike s odsluženja vojnog roka u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA), s odmora na Jadranu i druge slike u kojima su uhvaćena neka sretnija vremena kada su obitelji bile kompletne. Te fotografije ne pričaju samo priče o onima koji su nestali nego i podsjećaju preživjele na njihove prošle živote kao supruge, majke i članice obitelji. Fotografije služe kao fotografska sjećanja koja nadopunjuju diskurzivne narative o takvoj prošlosti i barem u tom obliku i u trenutku naracije rekonstruiraju osjećaj pripadnosti i izgubljenog doma. O važnosti materijalnih objekata koji simboliziraju dom i njihovoj afektivnoj dimenziji kod prisilno raseljenih pisala je i Yael Navaro-Yashin (2009) u svome radu o afektivnim prostorima i životu u ruševinama prošlosti nakon ciparskoga ratnog sukoba.

FATIMIN PUT

Fatimina dnevna soba u predgrađu Bevo u St. Louisu izgleda prilično slično većini drugih dnevnih soba u bosanskim domovima koje sam posjećivao u proteklih petnaestak godina – kako u BiH tako i u njezinoj izbjegličkoj

dijaspori: u Australiji, Švedskoj, Austriji i SAD-u. Ono što Fatiminu dnevnu sobu čini prepoznatljivo bosanskom nije samo prisutnost fildžana, džezvi, kristalnih čaša i ukrasnih figura u velikom kredencu koji dominira dnevnim sobom, nego i uramljene slike članova njezine obitelji.

Na jednoj fotografiji vidi se mladić, tinejdžer, odjeven u sivomaslinastu košulju, s »titovkom« na glavi, u uniformi JNA. Mladi regrut zauzeo je ozbiljnu pozu, njegov pogled usmjeren je nekamo u daljinu, ali se ispod te stroge poze lako može prepoznati dječak koji je vjerojatno tek nedavno završio srednju školu i još uvijek uči kako izgledati kao odrasla osoba, kao vojnik JNA. Na drugoj uramljenoj fotografiji brkati muškarac, otprilike u srednjim tridesetim godinama, u zagrljaju je s dječakom u dobi učenika osnovne škole; obojica su razvukla lica u velike, sretne osmijehe. Naslonjeni su na crveni auto, nekada popularnu Zastavu 101 ili Stojadin, koji je, izgleda, bio glavni razlog nastanka te fotografije. Obje fotografije napravljene su osamdesetih godina 20. stoljeća, kada je Fatimin život izgledao poprilično uobičajen, čak i relativno prosperitetan za tadašnje okolnosti u njejoj lokalnoj sredini, i kada je protagonistici ove priče bilo nemoguće zamisliti kako će nekih dvadeset godina poslije postati izbjeglicom i imigranticom u Americi, dok će sve tri osobe na fotografijama – njen muž i njena dva sina – biti mrtve, ubijene u srebreničkom genocidu 1995. Njen najmlađi sin i njena kći, koji su 1995. imali dvanaest i četrnaest godina, preživjeli su. Skoro ispričavajući se, Fatima objašnjava kako je jedino zbog njih, svoje preživjele djece, odlučila emigrirati u Ameriku 1999., nadajući se kako će njena djeca ovdje imati bolju budućnost nego u ratom razorenoj Bosni.

FOTOGRAFIJA KAO BIOGRAFIJA

Fotografije u njejoj dnevnoj sobi samo su neki od materijalnih dokaza o Fatiminu prošlom životu. Priča kako je 1992., prije nego što je pobjegla u najbliže sigurno selo, iz svoje kuće uspjela ugrabiti obiteljski fotoalbum i najvažnije osobne dokumente svoje djece. Među spašenim su fotografijama i ove što stoje na policama kredenca u njezinu domu u St. Louisu. Dokumenti koje je stigla spasiti bili su školske svjedodžbe njene djece i njihove zdravstvene knjižice. Vjerovala je tada kako će im ti dokumenti biti neophodni čim nastalo ludilo stane. Ali ludilo nije stalo tada, a i dan-danas utječe na Fatimin svakodnevni život.

Privrženost fotografijama i identifikacija starih slika s domom nisu ograničene samo na Fatimina iskustva. Kao što Melanija Belaj (2008) piše, obitelj-

ske fotografije mogu se shvatiti kao svojevrsan ritual kulta doma u kojem je obitelj istovremeno i objekt i subjekt. Fotografija tako postaje materijalni dokaz da se nešto stvarno dogodilo i da je postojalo kao dio ljudskog iskustva; kao takva fotografija služi kao sjećanje i arhiviranje stvarnosti. Za Fatimu obiteljske fotografije održavaju imaginarnu vezu, kroz vrijeme i prostor, između članova njene obitelji i pružaju joj platformu na kojoj kreira usmenu povijest (*oral history*) o egzodusu i tragediji svoje obitelji. Usmene povijesti bitna su forma i izvor informacija za kvalitativne istraživače. U nedostatku arhivskih materijala, kao što Ellen Swain (2003) ističe, usmene povijesti jedini su preostali način da se saznaju informacije o nekim konkretnim događajima i tako kreiraju komunalni arhivi temeljeni na svjedočenjima svjedoka i preživjelih. Isto tako, usmena povijest omogućuje osobama poput Fatime da interpretiraju kulturne resurse na svoj način, u skladu s onime što smatraju uvriježenim normama i vrijednostima.

Njena dva sina i muž »nisu prešli« – kazuje Fatima frazom koja je postala sinonim za »marš smrti«, a odnosi se na put kojim su krenuli muškarci i dječaci iz Srebrenice u srpnju 1995., pokušavajući se spasiti od pokolja srpskih vojnih formacija. Po padu Srebrenice u srpnju 1995., sa svoje dvoje djece, Fatima je postala interno raseljena osoba te je premješтана iz jednoga u drugi privremeni smještaj i izbjeglički centar, prolazeći kroza sve teškoće ratne udovice, samohrane majke i majke koja je izgubila dvoje svoje djece. Četiri godine poslije, na nagovor žena koje su bile u situaciji sličnoj njenoj, odlučuje se na emigriranje u Ameriku.

OD »PRIVREMENIH« RODNIH LISTOVA DO »VJENČAVANJA« MRTVIH MUŽEVA

Fatima se prisjeća kako je, među mnogim teškoćama kroz koje je prolazila u poraću kao interno raseljena osoba u BiH, posebno teško bilo izvaditi osobne dokumente, kao što su rodni listovi (za njene žive i nestale članove obitelji), vjenčani list (iako je sada bila udovica), potvrda o radnom stažu (kako bi dobila muževu radničku mirovinu), potvrda o nestalima (za dva sina i muža), dokaz o privatnom vlasništvu (za imovinu koju su ona i njen muž imali prije rata), iskaznica raseljene osobe (kako bi ostvarila pravo na socijalnu i zdravstvenu skrb) i mnogi drugi dokumenti koji su potvrđivali da je nekada stvarno postojala i da je ta koja tvrdi da jest. Za Fatimu, kojoj su nedostajali svi ti dokumenti, a koji su izgorjeli zajedno s njenom kućom, ili pak bili uništeni u lokalnome matičnom uredu kada su srpske vojne formacije okupirale njeno mjesto, stalno »ganjanje papira« – od jedne do druge

institucije, s jednoga na drugi kraj zemlje, uz pronalaženje dvaju voljnih svjedoka koji će potpisati zakonom obvezujuće izjave kako bi dobila barem privremene dokumente s valjanošću od šest mjeseci – došlo je uza sve druge mnogobrojne brige i probleme.

»Bila su to stalna poniženja (...) i nikoga nije bilo briga za nas i naše muke«, tvrdi i nastavlja: »...najgore mi je bilo kada sam morala vjenčati svog mrtvog čovjeka [muža, op. a.] kako bih dobila penziju kao ratna udovica. Osjećala sam se isto kao da sam stavila cijenu na njegovu glavu, kao da ga prodajem... mrtvog ga iskorištavam.«

»Vjenčavanje nestalih muževa« bilo je standardna procedura po prestanku rata kojoj su bile izložene mnoge ratne udovice zbog nedostatka pisanih dokaza da su bile udane za muškarce koji su se vodili kao nestali ili mrtvi. Administrativna procedura ustvari je zahtijevala od udovica da se pojave u matičnom uredu s dva svjedoka (kao na vjenčanju), koji će potvrditi njihovo bračno stanje, nakon čega bi se izdao privremeni vjenčani list.

»Ganjanje papira«, kako to Fatima naziva, nije samo zahtijevalo dosta vremena i strpljenja, nego je iziskivalo i financijske troškove za razne administrativne takse i transport. U isto vrijeme Fatima se morala brinuti o svojoj djeci, pomagati bolesne svekrvu i svekra, koji su također bili smješteni u izbjegličkom centru, ali i tragati za istinom o svojim nestalim članovima obitelji koji su bili na listi od skoro 40.000 nestalih osoba na kraju rata (Jennings, 2013). Nada da su njeni nestali sinovi i muž te veći broj muškaraca iz njene bliže i daljnje rodbine negdje živi i da će se pojaviti jednoga dana naglo je iščeznula kada su se pojavili prvi dokazi o masovnim strijeljanjima srebreničkih Bošnjaka i otkrivene prve masovne grobnice, koje su potvrdile najcrnje slutnje o sudbini Fatiminih najbližih. Kada su nestali u srpnju 1995., jedan od njenih sinova imao je 24 godine, drugi 21. Njen muž imao je 47 godina.

DNK I POSTHUMNO KRVNO SRODSTVO

Potruga za nestalima tako se, vrlo brzo po njihovu nestanku, pretvorila u potragu za njihovim tijelima. Zbog nedostatka zubnih i zdravstvenih kartona te ostalih *ante-mortem* informacija o Fatiminu mužu i sinovima, njihovi biografski podaci i detalji o izgledu koje je Fatima mogla pružiti, kao i uzorci DNK-a nje i njene preživjele djece koje je morala dati Međunarodnoj komisiji za nestale osobe, pomogli su u kreiranju prvih poratnih »kartona« o identitetu nestalih članova njezine obitelji. To je osjećala kao svoju po-

sljednju dužnost i jedino što je još mogla učiniti za svoje nestale, prije nego što se pridružila stotinama tisuća drugih raseljenih građana BiH koji su tražili sigurnije mjesto pod suncem, četiri godine nakon što je rat u njihovoj domovini službeno završio. Za Fatimu se pokazalo puno lakšim prikupiti svu dokumentaciju potrebnu za useljenje u Sjedinjene Američke Države nego nastaviti prolongirati mnoge »privremene« statuse u BiH: kao interno raseljena osoba, ratna udovica, »šehidska porodica«, samohrani roditelj, majka koja je izgubila dva sina, civilna žrtva rata i mnoge druge potvrde za birokracijske kategorije nametnute ljudima koji su izgubili svoje domove i članove svoje obitelji, i od kojih se sada zahtijevalo da svako malo obnavljaju dokumente potvrđujući te znane činjenice. »Nisam imala vremena ni da žalim za svojim, niti su me ikad na šalterima upitali kako mi je«, s tugom govori Fatima.

Cijeli proces migracije trajao je oko tri mjeseca i obavljao se preko susjedne Hrvatske, gdje je Fatimina poznanica posredovala u vezi s logističkom podrškom. Službenici američke ambasade koji su je intervjuirali u Zagrebu pokazali su puno više razumijevanja za njen slučaj nego bosanskohercegovačke službe i uredi, dajući Fatiminim riječima barem isto toliko važnosti koliko i njenim privremenim dokumentima. Dana 18. studenog 1999., zajedno sa svoje dvoje preživjele djece, Fatima je sletjela u Ameriku i stigla u St. Louis, grad za koji nije bila sigurna ni gdje se točno nalazi, ali je znala da su se deseci tisuća ljudi poput nje tu naseljavali.

Klišé o migrantima i izbjeglicama i početku njihova novoga života u novoj zemlji samo je djelomično bio istinit u Fatiminu i slučaju mnogih drugih bosanskih izbjeglica koje su se uselile u ovu i druge zemlje. Posljedice rata, sa svim društvenim, kulturnim i emocionalnim teretom i onim što znači biti ratnom udovicom, nisu nestale preko noći, a ni deset godina poslije, kada sam prvi put sreo Fatimu na njenoj adresi u St. Louisu, u migrantskom predgrađu Bevo.

Zahvaljujući DNK-biotehnologiji, 2004. godine identificirani su posmrtni ostaci Fatimina najstarijeg sina, pronađeni u jednoj od masovnih grobnica u Podrinju. U pratnji svoje kćeri i sina Fatima je prvi put nakon iseljenja u Ameriku bila na putu nazad u Bosnu kako bi pronađenog sina, zajedno s nekoliko stotina drugih identificiranih žrtava genocida, pokopala na memorijalnom groblju Potočari, istome mjestu s kojeg je protjerana iz svog zavičaja devet godina prije. Dvije godine poslije Fatima je bila obaviještena da su i posmrtni ostaci preostalih dvaju članova njene obitelji, njezina mlađeg sina i muža, pozitivno identificirani DNK-analizom. Fatima i njena sada

već odrasla djeca opet su posjetili mjesto svojih bolnih uspomena kako bi pokopali svoje mrtve. Od tada Fatima više nije putovala u Bosnu.

Primjena biomedicinske DNK-tehnologije u identifikaciji nestalih, odnosno ubijenih, u BiH pokazala je kako je nasilje također rekonstruiralo rodbinske veze, kako su kategorije osoba redefinirane i veze između njih uspostavljene na jedan novi, znanstveni način. Ako je krv zajednička supstanca kroz koju se krvno srodstvo definira i veze između osoba predstavljaju, onda DNK-tehnologija povezuje ne samo roditelje i djecu te braću i sestre u izravnu krvnu vezu nego također i supružnike. Naime nije neuobičajeno da se nestali/ubijeni muševi identificiraju upravo zahvaljujući DNK-u uzetom od njihovih supruga. U procesu uspoređivanja DNK-a i identifikacije, DNK njihove zajedničke djece (žive ili mrtve) krucijalna je komponenta. Na taj način tijela žena i supruga, tj. njihova krv, služe kao svojevrsna posthumna »osobna iskaznica« i »arhiv podataka« njihovih nestalih muževa (Wagner, 2008; Halilovich, 2014).

ŽIVOT (NE) IDE DALJE?

Dok su nestali muškarci i njihova ekshumirana tijela prošli kroz razne privremene faze identifikacije i ušli u ratne statistike te u tom procesu bili rehumanizirani, kako to Nettelfield i Wagner (2011) nazivaju, dotle je najveći broj ratnih udovica, poput Fatime, permanentno ostao »fiksiran« u svojim ratnim i poratnim »privremenim« identitetima. S obzirom na to da Bošnjakinje, odnosno muslimanke, čine najveći broj ratnih udovica u BiH, u ratu i poraću nazvane su »šehidskim obiteljima« i »šehidskim udovicama«. Koncept šehida islamska je vjerska kategorija za mučenika, odnosno one koji su »ubijeni na Božjem putu« ili su ubijeni nevini, »na pravdi Boga«, te kao takvi u zagrobnom životu, »na onome svijetu«, tj. *ahiretu*, bivaju nagrađeni *dženetom* (rajem). Dok je za mnoge vjernice to barem neka utjeha i priznanje njihovim ubijenima, a vjera im služi kao važno sredstvo u ublažavanju njihove duševne boli i posljednje utočište nakon što se sve raspalo (Spahić-Šiljak, 2013: 178), takvo poimanje ratnih žrtava također sa sobom nosi i određena očekivanja od udovica; da kao »šehidske supruge« i »šehidske obitelji« svoju bol podnose stoički te budu moralno-vjerski uzor široj (vjerskoj) zajednici, a da žalovanje za svojim najmilijima pokazuju kroz vjerske rituale i interpretacije. Tako se razina ožalošćenosti i boli nerijetko mjeri razinom performativne religioznosti, a udovice se poistovjećuju s pačenicama čiji su životi određeni njihovim gubitkom muževa uz potpuno ignoriranje njihove

vih individualnih posebnosti i potreba. U analitičkom smislu fokusiranje na žensko iskustvo u posttraumatskoj Bosni i Hercegovini pokazuje kako se zapravo kolektivna trauma transferira na žensko iskustvo i žensko tijelo. Posebno je to vidljivo u načinu na koji se njena prisutnost ne može jasno označiti ni administrativno i legalno, ni kroz religiju. U oba slučaja možemo govoriti o jednoj formi subalternosti, kako je shvaća Gayatri Spivak (1999), a gdje žena postoji više kao pasivni objekt poželjne norme nego aktivni subjekt novonastaloga društvenopolitičkoga i kulturnoga konteksta.

Većina bošnjačkih ratnih udovica nije se ponovo udala, niti ima te namjere i mogućnosti, kako zbog niza sociokulturnih i demografskih čimbenika tako i zbog nedostatka potencijalnih muških partnera za brak. Od sociokulturnih čimbenika svakako su bitni oni koji se tiču percepcije ratnih udovica od njihove obitelji, zajednice i društva. Ponovna udaja ili započinjanje novih ljubavnih veza općenito se gleda kao skrnavljenje uspomene na pale muškarce/*šehide* i njihovu žrtvu (Halilovich, 2013). Dok su to duboko intimne stvari za svaku pojedinačnu ženu, u poslijeratnoj BiH, kao što je opisano u ovom radu, njihova privatnost postala je birokratizirana, kontrolirana i izložena monitoringu kroz kompleksan – i često dehumanizirajući – sustav društvene kontrole, kojim se provodi invazija na najintimnije životne sfere ove ranjive populacijske skupine. »Monitoring« se odnosi na činjenicu da većina preživjelih žena, koje su izgubile muževe i djecu u ratu, dobiva neku vrstu mirovine, odnosno socijalne pomoći: boračku mirovinu, radničku mirovinu, novčanu pomoć za nestale ili obiteljsku mirovinu. Ta primanja najčešće su i jedini izvor prihoda tim ženama i njihovim obiteljima.

Sve vrste mirovina imaju rigidne kriterije za odobravanje i uključuju kompleksne birokracijske procedure. U mnogim slučajevima isti stupanj gubitka članova obitelji priznat je različito. Na primjer ratna udovica koja je živjela na selu i čiji se muž bavio poljoprivredom, a koji je ubijen kao civil ili je »nestao« nakon što je odveden, ima pravo samo na novčanu nadoknadu za nestale osobe i obiteljsku mirovinu, ako ima maloljetnu djecu. S druge strane, ratna udovica s maloljetnom djecom čiji je muž bio u radnom odnosu u nekom poduzeću i koji je ubijen kao vojnik ima pravo na sve četiri vrste mirovine. Zbog toga su mnoge žene prikazale – ili bile savjetovane da prikažu – pogibije članova svojih obitelji koji su bili civili kao vojne gubitke, kako bi dobile »boračke penzije«, koje pružaju dodatne povlastice kao što su prioritetno rješavanje stambenog pitanja, stipendije za učenike i studente te časniji status za obitelj. No čak i kombinacija različitih mirovina jedva je dovoljna da pokrije osnovne troškove života prosječne obitelji u poslijerat-

noj BiH. Kao što su nedavna istraživanja pokazala, prosječna potrošačka košarica za četveročlanu obitelj u BiH iznosi preko 1900 KM, dok su prosječna mirovinska primanja tek 420 KM (Đugum, Nikolić i Veselinović, 2020).

Kada je jednom »penzija« odobrena, to ne znači da je taj egzistencijalni problem dugoročno riješen za udovice. Svakih šest mjeseci državna birokracija provodi tzv. revizije, zahtijevajući od ratnih udovica dokaze da se njihova obiteljska situacija u međuvremenu nije promijenila. Revizijama se prvenstveno provjerava jesu li udovice započele živjeti u bračnoj, »naizgled bračnoj« ili »vanbračnoj« zajednici i ako se dokaže da jesu, automatski gube pravo na »šehidske penzije«. To daje mogućnost raznim zlonamjernicima da prijave ratne udovice nadležnim službama, a kao »došljaci« u mjestima i susjedstvima u kojima su se nastanile tijekom i nakon rata, ratne udovice često su predmet ogovaranja i širenja glasina od starosjedilačkog stanovništva o tome s kim se viđaju i kojim se povodima viđaju s muškarcima. U slučaju revizija od žena se traži da izvade nove rodne listove kako bi dokazale da se njihovo bračno stanje nije promijenilo.

Ovo nije samo nepotrebno ponižavanje žena nego i iziskuje vrijeme, novac i psihičku energiju vezanu uz stres i retraumatizaciju. Kako bi dobile nove rodne listove, žene moraju osobno otići u svoje prijeratne općine i matične urede i tamo zatražiti izdavanje potrebnih dokumenata. To nekada traje i po nekoliko dana, kako zbog putovanja u udaljene dijelove zemlje tako i zbog svih komplikacija, a nerijetko i neprikrivenog neprijateljstva lokalne administracije. Za mnoge protjerane žene iz etnički očišćenih dijelova zemlje, tj. današnjeg entiteta Republike Srpske, to doslovno znači suočavanje s onom istom administracijom, tj. sustavom koji je proizveo njihove patnje.

Osim rodnih listova potrebno je obnoviti i veći broj drugih dokumenata, kao što su potvrde o redovitom pohađanju nastave za učenike i studente, potvrda o nezaposlenosti, prijava boravišta i potvrda o nestalim osobama. Uza sve teškoće vezane uz prognanost, uključujući traganje za nestalim članovima obitelji, odgoj djece i sl., od ratnih udovica traži se da kroz obnavljanje raznih dokumenata dokažu svoje postojanje kako bi mogle održati minimum egzistencije. Zakon koji regulira radne mirovine nalaže da udovice moraju biti stare najmanje 45 godina kako bi mogle ostvariti djelomično pravo na mirovine muževa. Uzimajući u obzir da su mnoge udovice bile u ranim dvadesetim godinama kada su izgubile muževe, to znači da su morale ili još moraju čekati desetljeća do tih mirovina. Čak i u slučajevima kada nemaju »starosni problem«, udovice moraju prezentirati smrtovnice kako bi dobile radne mirovine nestalih muževa. Kao u Fatiminu slučaju, posebno

je bolno kada žene moraju proglasiti svoje muževe mrtvima prije nego što se pronađu, identificiraju i pokopaju njihova tijela.

U slučaju dokazivanja vlasništva ili prodaje obiteljske imovine pravne procedure uključuju kompliciranu birokraciju, jer je vlasništvo nekretnina uglavnom uknjiženo na muževo ime. Osim toga u mnogim ruralnim krajevima vlasništvo zemlje obično se vodi na najstarijeg člana šire obitelji, djeda ili čak pradjeda, ponekad i godinama nakon njihove smrti. Zbog toga se veliki dio zemljišnog posjeda često nije formalno dijelio »kroz papire« između braće i bliskih srodnika, iako su oni znali tko je vlasnik koje parcele, njive, voćnjaka, šume. Uzimajući sve to u obzir, možemo samo zamisliti koliko pravnih prepreka stoji na putu ratne udovice koja pokušava riješiti svoja imovinsko-pravna pitanja i uknjižiti imovinu na svoje ime. To podrazumijeva dug i skup pravni postupak u kojem udovica mora dokazati da je ona (is)pravna suvlasnica ili nasljednica muževe imovine. Mnoge žene kažu kako su odustale na pola puta jer nisu mogle sakupiti sve potrebne dokumente, potvrde, izvode iz katastra i grunтовnice, sudski ovjerene izjave svjedoka i punomoći od svih onih koji eventualno imaju veze s obiteljskom imovinom, a koji su danas ili mrtvi ili raseljeni diljem svijeta (Halilovich, 2014).

NA KRAJU PUTA

Osim što je pokopala članove svoje obitelji, Fatima nije trajno riješila nijedan od mnogih problema i statusa u poslijeratnoj BiH. Zgarište njene kuće, kao i selo u kojem je nekad živjela, već odavno je nestalo pod bujnim raslinjem. Od preživjelih nitko se nije za stalno vratio u njeno mjesto, a više od polovine njih završilo je u Americi. Imovinsko-pravni odnosi vezani uz obiteljsko imanje (i kuću koje više nema), ako još negdje postoje zabilježeni, onakvi su kakvi su bili i prije 1992. godine. Fatima nije imala ni novca, ni znanja, ni snage »ganjati« još jedan komad papira od kojeg nije imala nikakve praktične koristi. »Kad su mi uzeli sve, uništili mi život, džabe im i zemlja...« govori s izrazom gorčine na licu. U Americi je uspjela u onome zbog čega je onamo i došla, izvela je djecu na put, »na *salamet*«: oboje djece već su završili škole i rade. Za sada još žive skupa, ali to, izgleda, neće dugo potrajati — i kći i sin već su odavno zreli za stupanje u brak. Fatima još ne zna hoće li do kraja života ostati u ovoj tuđoj zemlji ili ne. Kaže, nedostaju joj ljudi, riječi, mirisi rodnoga kraja. Još dodaje kako najviše razgovara sama sa sobom, a u mislima je uvijek s onima koji su joj ostali u Bosni – sa svojim mrtvima.

Fatimina priča po mnogočemu je priča desetaka tisuća ratnih udovica i žena koje su u ratu izgubile bliske članove obitelji. Njihovi životi i identiteti trajno su obilježeni i određeni gubitkom najmilijih, bez obzira na to gdje danas živele. Kao što je opisano u ovom radu, patnja ovih žena nemjerljiva je statističkim pokazateljima, a usto je i dobrim dijelom ostala nevidljiva i zaboravljena u poratnim socijalnim, političkim i ekonomskim tranzicijama fragmentiranoga bosanskohercegovačkog društva. Cilj ovoga rada međutim nije puko opisivanje patnji ratnih udovica i njihovih obitelji, ni lamentiranje nad njihovom zlehudom sudbinom, nego pridonijeti razumijevanju njihove situacije i učiniti ih vidljivijima u javnom i akademskom diskursu. Istovremeno, ovaj je tekst odavanje priznanja snazi i ustrajnosti ovih žena, koje, unatoč svim teškoćama kroz koje su prošle i još prolaze, uporno ustrajavaju u borbi, kako za vlastitu egzistenciju i dostojanstvo svojih obitelji tako i u borbi da njihovi mrtvi muževi, sinovi, braća i očevi ne (po)ostanu samo brojevi i dio mrtve ratne statistike.

LITERATURA

- Al-Ali, N. (2002). Trans- or a -national: Bosnian Refugees in the UK and The Netherlands, u: Al-Ali, N. i Koser, K. (ur.). *New Approaches to Migration: Transnational Communities and the Transformation of Home*. London – New York: Routledge, 96–117.
- Allen, B. (1996). *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia–Herzegovina and Croatia*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
- Bećirević, E. (2009). *Na Drini genocid*. Sarajevo: Buybook.
- Belaj, M. (2008). Obiteljska fotografija kao kreiranje i arhiviranje (poželjne) stvarnosti, *Narodna umjetnost*, 45 (2): 135–151.
- Boose, L. E. (2002). Crossing the River Drina: Bosnian rape camps, Turkish impalement and Serb cultural memory, *Signs*, 8 (1): 71–96.
- Bougarel, X. (2007). Death and the nationalist: Martyrdom, war memory and veterans' identity among Bosnian Muslims, u: Bougarel, X., Duijzings, G. i Helms, E. (ur.). *The New Bosnian Mosaic: Social Identities, Collective Memories and Moral Claims in a Post-war Society*. Ashgate: Aldershot, 167–192.
- Bringa, T. (1995). *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Centar za dokumentaciju i istraživanje (RDC) (2011). *Human Losses in Bosnia and Herzegovina 1991–1995 (DVD)*. Sarajevo: RDC.
- Drakulić, S. (1999). *As if I am Not There*. London: Abacus.
- Đugum, A., Nikolić, M. i Veselinović, G. (2020). Potrošačka korpa skoro dvije prosječne plaće, *Radio Slobodna Europa*, 07. siječnja 2020., <https://www.slobodnaevropa.org/a/potrosacka-korpa-prosjecna-plata-bih/30364500.html> (01. 03. 2020.).
- Erlich, V. (1964). *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb: Naprijed.

- Franz, B. (2005). *Uprooted and Unwanted: Bosnian Refugees in Austria and the United States*. College Station: Texas A&M University Press.
- Halilović, H. (2017). *Kako opisati Srebrenicu*. Sarajevo – Zagreb: Buybook.
- Halilovich, H. (2008). Etika, ljudska prava i istraživanje: etnografija u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini, *Narodna umjetnost*, 45 (2): 165–190.
- Halilovich, H. (2011). Beyond the sadness: Memories and homecomings among survivors of “ethnic cleansing” in a Bosnian village, *Memory Studies*, 4 (1): 42–52, doi: <https://doi.org/10.1177/1750698010382160>
- Halilovich, H. (2013). *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-Local Identities in Bosnian War-Torn Communities*. New York – Oxford: Berghahn Books.
- Halilovich, H. (2014). Reclaiming erased lives: Archives, records and memories in post-war Bosnia and the Bosnian diaspora, *Archival Science*, 14 (3-4): 231–247, doi: <https://doi.org/10.1007/s10502-014-9227-z>
- Halilovich, H. (2015). Long-distance mourning and synchronised memories in a global context: Commemorating Srebrenica in diaspora, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 35 (3): 410–422, doi: <https://doi.org/10.1080/13602004.2015.1073956>
- Halilovich, H., Hasić, J., Karabegović, D., Karamehić-Muratović, A. i Oruč, N. (2018). *Mapping the Bosnian-Herzegovinian Diaspora (BiH migrants in Australia, Austria, Denmark, Germany, Italy, Netherlands, Slovenia, Sweden, Switzerland, and the United States of America): Utilizing the Socio-Economic Potential of the Diaspora for Development of BiH*. Sarajevo: International Organisation for Migration.
- Hunt, S. (2005). *This Was Not Our War: Bosnian Women Reclaiming the Peace*. Durham: Duke University Press, doi: <https://doi.org/10.1215/9780822386063>
- ICTY (1996). *Gang rape, torture and enslavement of Muslim women charged in ICTY's first indictment dealing specifically with sexual offences*. The Hague: ICTY, <http://www.icty.org/sid/7334> (01. 03. 2020.).
- Jennings, C. (2013). *Bosnia's Million Bones: Solving the World's Greatest Forensic Puzzle*. New York: Palgrave.
- Jones, A. (2006). *Genocide: A Comparative Introduction*. New York: Routledge – Taylor & Francis Publishers, doi: <https://doi.org/10.4324/9780203347447>
- Lemkin, R. (2002). Genocide, u: Hinton, A. (ur.). *Genocide: An Anthropological Reader*. Oxford: Blackwell, 27–42.
- Leydesdorff, S. (2011). *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mertus, J. (2000). *War's Offensive on Women: The Humanitarian Challenge in Bosnia, Kosovo and Afghanistan*. Bloomfield: Kumarian Press.
- Navaro-Yashin, Y. (2009). Affective spaces, melancholic objects: Ruination and the production of anthropological knowledge, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 15 (1): 1–18, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2008.01527.x>
- Nettelfield, L. J. i Wagner, S. (2011). DNA, Mladic and the science of justice in the former Yugoslavia, *The Baltimore Sun*, 06. lipnja 2011, http://articles.baltimoresun.com/2011-06-06/news/bs-ed-mladic-20110606_1_srebrenica-victims-mass-graves-forensic-science (01. 03. 2020.).
- Nolin, C. (2006). *Transnational Reptures: Gender and Forced Displacement*. Aldershot: Ashgate.

- Spahić-Šiljak, Z. (2013). Do it and name it: Feminist theology and peace building in Bosnia and Herzegovina, *Journal of Feminist Studies in Religion*, 29 (2): 176–184, doi: <https://doi.org/10.2979/jfemistudrel.29.2.176>
- Spivak, G. C. (1999). *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Cambridge – London: Harvard University Press, doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctvj541>
- Stiglmeier, A. (1994). *The Rapes in Bosnia–Herzegovina*, u: Stiglmeier, A. (ur.). *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia–Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press, 82–169.
- Suljagić, E. (2010). *Ethnic Cleansing: Politics, Policy, Violence*. Baden-Baden: Nomos, doi: <https://doi.org/10.5771/9783845226156>
- Swain, E. D. (2003). Oral history in the archives: Its documentary role in the twenty-first century, *American Archivist*, 66: 139–158, doi: <https://doi.org/10.17723/aarc.66.1.9284q6r604858h40>
- Wagner, S. (2008). *To Know Where He Lies: DNA Technology and the Search for Srebrenica's Missing*. Berkeley: University of California Press.

The Everlasting Presence of the Disappeared in Genocide: War Widows and Fatherless Families in the Bosnian Diaspora

Hariz Halilovich

SUMMARY

This paper is based on an anthropological study investigating the impact of forced displacement, genocide, and missing persons on the social identities of surviving women, their families and local communities in Bosnia Herzegovina and the Bosnian diaspora. By the end of the 1992-95 Bosnian war, more than 100,000 had been killed and close to 40,000 individuals reported missing—some 7,000 of whom have still not been found or identified. No knowing where the body of one's loved one is, makes the grieving process of many surviving families much harder than it would be if they had been able to bury the victims. The issues surrounding the missing and their exhumation, identification and burial are some of the lasting legacies of genocide and war in Bosnia, that still affect many individuals, especially war widows and their families, as well as the respective local communities. The gaps, absences, and open-ended temporality the missing persons left behind also impact on politics, culture and reconciliation within the broader Bosnian society and the diaspora.

More than two decades after the war, in many respects, Bosnia can still be seen as an exemplar of a post-conflict society, where the progress towards achieving a just and lasting peace has been halted by unresolved issues from the past, including the issue of the missing. In regard to the missing (presumably dead), what is often depicted as an “unresolved past” is in fact an unresolved present, spread through global connections across time and space and having significant affects and effects even on those who now live at great geographic distances from the original violence.

The issue of the missing in Bosnia is predominantly, but not exclusively, affecting the Muslim (Bosniak) community. Mourning the dead in Islam typically takes place in the private domain and those who died in conflict or as innocent victims are regarded as *šehidi*, martyrs who will be rewarded in the afterlife. However, in the case of the missing, there are no adequate religious rituals offering closure or recognising a missing person as *šehid* able to “resettle” (*preseli*) in afterlife. Instead of referring to the missing as those who now rest in peace, or literally those who “resettled” (*preselili*) in the afterlife (*ahiret*), the common reference for the Srebrenica genocide victims in 1995 is “those who did not get across” (*nisu prešli*), also symbolically suggesting the inability of the missing to resettle (*presele*), thus remaining in a state of post-mortem liminality.

While coping with their own trauma, loss and displacement, many Bosnian survivors, especially women, have taken up the crucial role in identifying the remains of relatives uncovered from mass graves spread across the country. They have often literally been the embodiment of the search for and identification of the missing in more than one way. They have preserved a link between those who perished and those who survived both through their narrated and documented memories of the missing and though their bodies. In Bosnia, DNA has served as a crucial piece of information required to establish identities of the missing. DNA matching technologies have equally challenged and reinforced the importance of blood relations and blood as the “shared essence” through which kinship is defined and relations between individuals are imagined, linking not only parents and siblings in a direct blood relation, but also husbands and wives and subsequently leading to identification of other missing “non-blood” relatives. However, as anthropologist Sarah Wagner has witnessed and described, DNA evidence does not exist in a vacuum; rather, its success depends on other manifestations of individual lives, social ties, and everyday practice: family members holding a piece of cloth, touching its fabric, whose pattern and stitching are indelibly etched into their memory, use their own recollections to help retrieve their missing relatives’ remains.

In the first part of the paper, statistical and historiographical facts related to the 1992–95 war casualties in Bosnia and Herzegovina (BiH) are presented and the shortcomings of the quantitative research approaches in drawing conclusions about the essence, character and consequences of the war events on different demographic and gender groups in BiH are pointed out.

In the second part—through an ethnographic description of the life of one of the war widows and a mother who lost two sons and who now lives in the diaspora—the author describes the difficulties that accompany the war widows, both at the psychological and socio-cultural levels, as well as the reasons for many women to choose to migrate to third countries. The paper then describes how medical and forensic DNA biotechnology has helped to rehumanize the missing and killed, while the post-war bureaucracy in BiH has largely had a different, dehumanising effect on the war widows and survivors, which was often one of the reasons for their emigration.

For mothers who lost children and war widows who lost husbands, it is expected that, for the rest of their lives, they will continue to perform the roles, adjusting their lives and embodying eternal grief for their loved ones. Across south-eastern Europe and the Balkans this aspect of patriarchal tradition has survived in many communities—among Christians and Muslims alike. Many women, once they lose their loved ones, spend the rest of their lives in mourning dress code. They also tend to become

more religious and to perform regular rituals to honour and remember their dead. Even their everyday lives are readjusted so there are constant reminders of those they lost. Their public identities become those of mourning women. Often, they remain so for years, sometimes for the rest of their lives. These have been the unwritten rules and expectations of the women's own communities that have been reconstructed after the war. In conclusion, the author advocates for an activist approach to socio-humanistic research related to the issues that accompany war widows, with the aim of protecting and promoting their human rights and dignity.

KEY WORDS: war widows, genocide, gender, missing persons, migration, Bosnia and Herzegovina